

Inhoud

Inleiding	II
1 Was will der Mann?	27
2 'Castratie'-angst en Scheuring: Wolkers' debuut	40
3 Empathie, woede en Houellebecq	53
4 Radeloze helden	70
5 Leve de penisnijd. Mannelijkheid in vrouwen	84
6 Postpatriarchaat. De illusies van de mannelijke erfopvolging	108
7 Nieuwe helden m/v	122
8 'Opdat ik heenga als een man'. Oorlogsmannelijkheid	138
9 Vrouwen ruilen in <i>Casablanca</i> . Liefde in oorlogstijd	147
10 Mannelijkheid als imitatie	156
11 De klootzakken, de sukkel, de echte mensen. Peter van Straaten en de mannen	167
12 Aan man en vrouw voorbij	180
13 Anders lezen: <i>One Flew Over the Cuckoo's Nest</i>	200
Dank en verantwoording	223
Literatuur	226
Noten	242

Inleiding

‘Het onbehagen bij de vrouw’, zo luidde de titel van het essay waarmee Joke Kool-Smit in 1967 een nieuwe golf van Nederlands feminisme inluidde. Ze schreef over de frustratie van goedopgeleide witte vrouwen uit de middenklasse, die in de fuik van een huwelijk belandden waar alle beloften van zelfontplooiing en gelijkheid verzandden in huishouden en poepluiers. Crèches bestonden nog niet, de adembenemende discriminatie van vrouwen op de arbeidsmarkt werd niet als zodanig opgemerkt. Vrouw-zijn stond nog gelijk aan getrouwd raken en kinderen krijgen. Van mannelijk onbehagen was in die tijd nog geen sprake. De wereld was op mannen ingericht. Het prestigieuze literaire tijdschrift *De Gids* werd nog volgeschreven door mannen: bijdragen van vrouwen – zoals die van Joke Kool-Smit – vormden een uitzondering.

Dat is nu allemaal anders.

De Gids wordt nu voor de helft door vrouwen volgeschreven. Een stroom van feminisme heeft de wereld grondig veranderd. De golf van de late jaren zestig, zeventig en tachtig zwakte na drie decennia in het Westen enigszins af in de illusie dat het nu wel beter zou gaan, maar heeft anno 2023 weer aan kracht gewonnen. Het onbehagen van vrouwen richt zich nu ook op een breder spectrum van vraagstukken dan destijds in 1967. Feminisme is tot in de haarvaten van de maatschappij doorgedrongen en is nu hechter verknoopt met de maatschappelijke instituties, politiek, economie, wetenschap, sport. Feministen verbonden zich met de homo- en transgenderbeweging, met het denken over globalisering, met de strijd tegen racisme en de klimaatbeweging. Er is geen maatschappelijk terrein meer waarbinnen niet over gender is of wordt nagedacht.

Ten tijde van Joke Kool-Smit leek het nog te gaan om een vrouwenpro-

bleem: er was iets mis met ‘de rol van de vrouw’, er was ‘vrouwendiscriminatie’, een ‘vrouwenvraagstuk’. Alras daagde het besef dat mannen ook in aanmerking kwamen voor het label ‘probleem’. Discrimineren, wie deed dat? Lag het geloof in de ongelijkheid tussen de seksen niet al aan de basis van de inrichting van de wereld, aan wetten en beleid? Zo verschoof de aandacht naar het *systeem* dat ook mannen includeert, dat ‘mannen’ en ‘vrouwen’ creëert: gender. Hoe kon die ongelijkheid tussen de seksen ontstaan, in stand blijven en betwist worden? Waarom was er zo weinig kennis van vrouwengeschiedenis, vrouwencultuur, vrouwelijke psychologie, vrouwenlichamen? Er viel op dat gebied heel veel in te halen. Dat proces is nog in volle gang, maar intussen worden de levens van jongens en mannen ook niet langer bekeken vanuit de veronderstelling dat de mannelijke zijswijze de vanzelfsprekende norm is en dat de vrouwelijke zijswijze de atypische variant daarvan vormt.

Mannen zijn ook een sekse geworden. Mannenproblemen worden daardoor minder automatisch naar vrouwen verschoven, zoals in het verleden nog standaard gebeurde. Vrouwen betaalden vaak de rekening van mannelijk wangedrag: als ze verkracht werden zouden ze het er wel naar hebben gemaakt. Als ze ongewenst zwanger werden, was dat hun schuld en hun probleem. Als kinderen ontspoorde, had hun moeder het gedaan. Als mannen geen bijdrage aan de zorg voor hun kroost en huishouden leverden, zou dat komen doordat vrouwen niet assertief genoeg waren om het af te dwingen – een redenering die nog altijd rondzingt. Tegen al die reflexen kwamen feministen in opstand. Vrouwen, in vrijwel alle culturen aangesteld om de lichamen, de familie-eer en de sociale orde te bewaken zonder daar de middelen voor te ontvangen, wilden niet langer de sluitsteen van het sociale bouwwerk zijn. Dat is voorbij.

De mannenkwestie

Mannen veroorzaken ontzaglijk veel problemen. Feministische wetenschappers, van Simone de Beauvoir tot Donna Haraway, van Joan Scott tot Teresa de Lauretis, van Susan Brownmiller tot Claudia Honegger, ze leveren al een halve eeuw studies van hoe mannelijke superioriteitswaan

zich vertaalde in een web van wetten, denkwijzen en gedragingen die vrouwen op achterstand houden.

Het geweld van verkrachting, incest en seksuele intimidatie wordt in deze tijd weliswaar steeds bespreekbaarder, maar dat lijkt bij mannen een nieuwe weerstand op te roepen over de mogelijke grenzen aan hun toegang tot vrouwen. 'We zullen hun nekken breken om onze lul erin te steken' was de schokkende tekst van een toespraak aan het herendiner van het Amsterdamsch Studenten Corps, binnen gehoorsafstand van de dinerende dames in de zaal ernaast. Deze weerzinwekkende intimidatie volgde op een collectief gescandeerd antwoord op de vraag wat vrouwen zijn: 'hoeren, hoeren, hoeren.'¹ Dit zijn de geprivilegieerde jonge mannen die binnenkort toonaangevende posities in de Nederlandse maatschappij zullen gaan innemen. Ze zijn ziedend, niet langer zeker van hun plaats te midden van vrouwelijke medestudenten die inmiddels sneller studeren dan zij, hogere cijfers halen dan zij en met hen gaan concurreren op de arbeidsmarkt. Vrouwen die afscheid nemen van mishandelende mannen lopen het grootste risico verkracht of vermoord te worden op het moment van de aankondiging van vertrek. Niet bij machte hun verlies te aanvaarden vallen mannen terug naar archaïsche posities. Het corpsincident is onderdeel van een cultuur, maar volgens een recent rapport over die cultuur had het corps zich net verplicht daar verandering in aan te brengen. Vandaar de dikke vinger naar die verbetering.

In 1996 schreven Alkeline van Lenning, Irene Meijer, Evelien Tonkens en Monique Volman, verenigd in het auteurskwartet 'De harde kern', al dat vrouwen op sommige terreinen een achterstandspositie hebben, maar dat in de zorg en de veiligheid eerder sprake is van een achterstand bij mannen. 'Een achterstand in beschaving, in goed gedrag, in burgerschap. Mannen zijn oververtegenwoordigd in de criminaliteit. Veiligheid is in politiek en beleid een belangrijk onderwerp, maar er wordt zelden over nagedacht dat het speciaal jongens en mannen zijn die de maatschappij met deze problemen opzadelen.'²

Dat was nog voorzichtig geformuleerd. Het structurele karakter van de beschavingsachterstand is inmiddels onmiskenbaar duidelijk geworden. Misogynie rukt weer op. Andrew Tate is geen uitzondering meer. Laura Bates dompelde zich voor haar boek *Men Who Hate Women* in de

wereld van YouTube-kanalen en andere digitale mancaves voor *incels*, ‘involuntary celibates’. Jonge mannen die geen sekspartners vinden draaien elkaar op tot bloedstollend seksistische gedachtegangen, die vaak leiden tot verkrachtingen, brute moorden en aanslagen.

Ook hedendaagse mannelijke feministen als Joris Luyendijk, Jens van Tricht, Grayson Perry en Abram de Swaan problematiseren ontsprekende mannelijkheid. In de woorden van Jens van Tricht:

Of het nu gaat om [...] oorlogsgeweld, huiselijk geweld, geweld tegen homo's, seksueel geweld, voetbalgeweld of terroristisch geweld, of het nu gaat om moord, doodslag, verkrachting, vechtpartijen, mishandeling, openlijke geweldpleging, vernieling of zelfmoord – mannen staan stevast bovenaan in de lijstjes van plegers. Het benoemen van geweld als een mannelijk probleem is niet gericht tegen mannen. Het is eerder andersom: door het niet te benoemen als een probleem van mannen doen we mannen tekort. Mannen hebben er namelijk enorm onder te lijden.³

Met de draai die Van Tricht hier maakt ben ik het eens: waarom worden geweldsproblemen vaak niet benoemd als een *mannen*probleem? Wat levert het rookgordijn op (‘jongeren’, ‘fans’) dat de sekse van plegers buiten beeld houdt? Waarom wordt mannelijk geweld, als het al als zodanig wordt erkend, zo gemakkelijk goedgepraat (‘mannen zijn nu eenmaal...’). Wat heb je aan straffen en opsluiten, als de daders niet worden begrepen, noch door zichzelf noch door anderen? Vrouwen zijn daar niet mee geholpen en mannen evenmin. Zij lijden evengoed onder mannengeweld. We moeten durven vragen waar de overmaat aan mannelijke agressie vandaan komt. Vanwaar die woede? Die vraag stel ik in dit boek.

Mannen brengen ook zichzelf in de problemen. Omdat ze menen minder kwetsbaar te zijn, letten mannen minder op hun gezondheid. Daardoor eten ze slechter, zijn ze vaker verslaafd, stellen ze het zoeken naar medische en psychologische hulp uit, met alle gevolgen van dien, redden ze zich minder goed als alleenstaande, zijn ze vaker dakloos en plegen ze ruim dubbel zoveel suicide. Jongens studeren langzamer, met minder resultaat en hebben meer leer- en gedragsproblemen. Mannelijkheid is een risicofactor.

Het in beeld brengen van sekse-specifieke patronen is nodig om genderkwesties eindelijk eens weg te halen bij vrouwen.⁴ Vrouwenproblemen kennen we zo langzamerhand wel. Vrouwen hebben minder inkomen, hebben last van loonkloven en glazen plafonds, last van seksueel geweld, van een lagere status en van minder waardering voor hun kunnen. Vrouwen verschijnen dan steeds als de kwetsbare, gediscrimineerde, kortom aparte sekse – alsof mannen geen sekse hebben. Wie dit rijtje omformuleert tot: mannen bezitten 90 procent van 's werelds rijkdom, verdienen gemiddeld 20 procent meer voor hun arbeid dan vrouwen, besteden driekwart minder van hun tijd aan zorg, plegen vier maal zoveel misdrijven als vrouwen, nemen 95 procent van het seksueel geweld tegen vrouwen voor hun rekening en waarderen hun eigen prestaties en die van hun seksegenoten stelselmatig hoger – dan beschrijf je dezelfde fenomenen.⁵

Tegenwoordig worden mannen als sekse zichtbaarder. In hun verscheidenheid ook. Want 'de' man bestaat uiteraard evenmin als 'de vrouw'. Het sekse-gendersysteem wordt op zijn beurt doorsneden door andere structuren, zoals klasse (laagopgeleide mensen m/v leven korter) en kleur (een migratieachtergrond zet zowel mannen als vrouwen op achterstand) en seksualiteit (een homobestaan is niet overal een leefbare optie), enzovoort. De verschillen tussen mannen zijn handzaam getypeerd door Bob (nu Raewyn) Connell, die het begrip 'hegemoniale mannelijkheid' muntte. Die is van mannen die wit zijn, geboren in de hogere of middenklasse, hetero, valide, volwassen en goed opgeleid.

Connell onderscheidt deze van de mannelijkheid van mannen die minder machtig zijn dan de top, maar die wel 'patriarchaal dividend' ontvangen. Die groep staat lager in de hiërarchie, maar profiteert van een reeks relatieve voordelen ten opzichte van vrouwen. Een Amsterdamse vuilnisman heeft bijvoorbeeld minder geld, minder opleiding en aanzien dan de succesvolle ICT'er aan de gracht wiens vuilnis hij ophaalt. Maar thuis kan hij zijn frustraties over de rug van zijn vrouw ontladen. Hij kan het gemeenschappelijk zakgeld aan zichzelf besteden, zij besteedt haar deel aan de kinderen. In het café met zijn mannenvrienden voelt de vuilnisman zich als man boven zijn vrouw – en andere vrouwen – verheven (en zo niet herinneren zijn mannenvrienden hem daaraan). Patriarchaal dividend.

Maar de vuilnisman kan ook werkloos worden, gescheiden raken, voor de twee kinderen moeten gaan zorgen en tot armoede vervallen, terwijl zijn vrouw na drie jaar avondhavo hertrouwt met die ICT'er en de kinderen alleen in het weekend ziet. De vuilnisman kan niet meer naar het café, verliest de zorg die zijn vrouw gratis leverde. Hij verliest zijn patriarchaal dividend terwijl zijn vrouw er door haar verbintenis met de kansrijkere ICT'er juist mee wordt begiftigd: ze begint als secretaresse, studeert en is binnen vijf jaar eveneens ICT'er. Als vrouw krijgt ze in dit mannenberoep weliswaar minder opdrachten dan haar nieuwe man, maar toch. Vul de wrede logica van het dominospel van maatschappelijke hiërarchieën verder maar in.

Onder de ICT'er en de vuilnisman staan weer mannen die ondergeschikt worden geacht aan andere mannen vanwege hun vermeende tekort aan mannelijkheid: migranten, 'mietjes', gehandicapte mannen. Die hele hiërarchische piramide is beweeglijk: witte homo's kunnen in sommige landen prima tot de hegemoniale groep behoren, evenals zwarte sporthelden of beroemde gehandicapte wetenschappers. Je zou ook een piramide kunnen oprichten om de posities van vrouwen te bepalen. Met dit verschil dat de piramide als geheel lager is, dat vrouwenposities vaak afgeleid zijn van die van 'hun' mannen. Niet alleen studie en een sociaal netwerk, maar ook een gunstig huwelijk met een beter gesitueerde man kan een vrouwenleven verbeteren. Elke negentiende-eeuwse vrouwenroman draaide daarom. 'Aan de haak slaan', heette dat. Zo ontvingen vrouwen sinds jaar en dag hun 'patriarchaal dividend'.

Waar verbinding met mannen vrouwen voordeel kan opleveren, pakt het zelf claimen van 'mannelijkheid' voor vrouwen vaak negatief uit. Als de vrouw van de vuilnisman de baan van haar werkloze man wil hebben, moet ze zich invechten. Vuilnis ophalen wordt gezien als mannenwerk, hoe sterk, gezond en gemotiveerd zij ook is. Als ze bij de politie zou willen, moet ze nog harder haar best doen. Als vrouwen hoogleraar willen worden, moeten ze twee keer zo goed zijn als hun mannelijke concurrenten. De vrouwelijke partijleider die doorpakt, kan ernstig worden bedreigd. Er zijn vrouwelijke politica's die er om die reden voor bedanken. Dat is precies de boodschap van de vaak seksistische intimidatie: weg jij uit het mannendomein.

In mannen is mannelijkheid – geassocieerd met fysieke kracht, we-

tenschappelijke competentie, daadkracht – prachtig. In vrouwen wordt die minder gewaardeerd. Waarom is dat zo? Hoe werkt mannelijkheid in handen van ‘vrouwen’? Als meisje wilde ik liever een jongen zijn. Als feminist wil ik deelhebben aan de mannelijke privileges, als lesbienne lag ik vaak overhoop met wat van ‘vrouwen’, dus ook van mij, werd verwacht. Ik deed ruime ervaring op met de mannelijkheid die ik voelde, claimde en trachtte te begrijpen. Ik ben betrokken bij dit onderwerp; niet alleen omdat ik leef in een wereld vol mannen, maar ook omdat ik er zelf misschien wel eentje *ben*. Mijn vader was mijn model, de volwassene die ik wilde worden. Ik ben in vele opzichten op hem gaan lijken, ik ben onderwijzer en schoolleider geworden, aan de universiteit dan, en mijn toespraken zijn net zo mooi geworden als die van hem. Ik hou van avontuur, van mijn eigen fysieke kracht, van klussen en hout kloven, en voel me dan gelukkig, als *one of the boys*.

Mannelijkheid is niet voorbehouden aan mannen. De freudiaanse term ‘penisnijd’ is voor mij dan ook geen negatieve kwalificatie, maar een beschrijving van een vitaal protest dat zich in mij aandient. (Met de term ‘penisnijd’ beschreef Freud de vermeende jaloezie van het vierjarige meisje op de penis van haar broertje, op het moment dat zij het sekseverschil in de gaten krijgt. Freud meende dat het meisje daaroverheen moest komen. Hij keurde mannelijke ambities van meisjes en vrouwen in het algemeen af: allemaal uitingen van onwenselijke ‘penisnijd’, die het omarmen van haar ware vrouwelijkheid zouden blokkeren.) Maar, zo vraag ik me af, hebben jongens en mannen niet evengoed penisnijd?

Ook als bezitter van een penis raken jongens volgens Freud in de ban van de angst hem kwijt te raken: zijn zusje heeft er geen, niet iedereen heeft er kennelijk een! ‘Castratie’-angst kan het jongetje dan gaan beheersen. Zijn vader zou hem zijn penis kunnen afpakken als straf voor de begeerte die het jongetje van begin af aan naar zijn moeder heeft. In een ontwikkeling die Freud het oedipuscomplex noemt, leert het jongetje zijn castratieangst te overwinnen door zich neer te leggen bij het verlies van zijn eerste liefde (moeder), zich te onderwerpen aan zijn machtige vader, zijn voorbeeld te volgen en te wachten tot hij later zelf de mannelijke privileges krijgt en een vrouw die helemaal van hem is. In dit traject kan er van alles misgaan – de castratieangst kan telkens weer opleven als de kleine man iets tekortkomt of als hem iets wordt

afgenomen. Dat wordt beleefd als een aanslag op zijn mannelijkheid, als een symbolische castratie. Vandaar dat de term ‘castratie’ zowel een letterlijke als een figuurlijke betekenis kan hebben. Het is een speculatie, zoals Freud zelf ook ruitelijk toegeeft – laten we dat even vasthouden. Wat zich in onze vroege kindertijd heeft afgespeeld is grotendeels onbewust geworden, het berust op giswerk, reconstructie op basis van latere herinneringen, wensen, dromen en fantasieën. Het gaat hier dus over kennis van iets dat er niet is of niet meer is. In dit boek zal ik laten zien dat er boeiender speculaties bestaan.

Wat die penisnijd betreft: ik heb geen mannenlijf, maar mannen die daar toevallig wel mee begiftigd zijn moeten ook nog ‘man’ zien te worden. Dat is niet eenvoudig. Ze zoeken mannelijke modellen, vaders, maten, maar wat als die hen niet aanspreken? Er zijn jongens met penisvrees en ‘baarmoedernijd’. Het bezit van een penis biedt geen garantie op een comfortabele plaats in het sekse-gendersysteem. Je moet die plaats ook nog verdienen door geloofwaardig mannelijk gedrag. Dat lijkt voor velen een loodzware opdracht.

Ik voel me verwant met mensen die dat mannenlijf hebben maar die het mannelijke gender niet zonder slag of stoot op zich kunnen of willen nemen, of pas nadat ze het eerst grondig hebben gewijzigd. Bij mij is dat andersom.

Mijn vrouwenlijf kon zich maar half, of niet, voegen naar de taal, de kleding en het gedrag die van mijn sekse werden verwacht. Ik vond daar gaandeweg allerlei oplossingen voor. Ik werd lesbisch, androgyn, non-binair. Hoe zit het met mannelijkheid zonder mannen? Dat is de tweede vraag die dit boek stuurt.

Mannen die deugen

Voor het denken over sekse, gender en hun verknoping met andere verschillen kunnen we terecht in een bibliotheek van ruim vijftig jaar aan feministische kennis. Onderzoek naar vrouwen-mannelijkheid is er deel van.⁶ De academische ‘mannenstudies’ bleken eveneens een aanwinst, al duurde het tot de jaren negentig voordat die een aparte tak van sport werden. Hun beoefenaren maakten mannelijkheid zicht-

baar. Tot die tijd werden mannen in hun witte, hetero, middenklasse en valide gedaante gezien als het universele, 'de mens', de standaard. Mensen van kleur, armen, vrouwen, homoseksuelen, mindervaliden werden beschouwd als de variaties, de probleemgroepen. De inleiders van het eerste themanummer over mannelijkheid van het *Tijdschrift voor vrouwenstudies* schreven in 1995:

Mannelijkheid is zelf nauwelijks te zien en te grijpen, maar het is wel datgene wat allerlei andere categorieën als problematisch en afwijkend definieert. Daarom zou onderzoek naar het karakter van mannelijkheid misschien het karakter moeten hebben van een zonsverduistering. [...] Een zonsverduistering biedt immers de mogelijkheid ergens in te kijken, wat eerder door de verblinding van het licht niet mogelijk was.⁷

Dit boek wordt dan een wolk die het mij toestaat in het raderwerk van mannelijkheid te kijken.

Inmiddels brengt ook een groeiend aantal publieksboeken de specificiteit van mannelijkheid in beeld. Ik maak in dit boek veel gebruik van door mannen geschreven analyses van mannelijkheid en genderkwesties. Niet omdat feministische auteurs daar geen voortreffelijke studies aan hebben gewijd, integendeel. Ook niet omdat mannelijke feministen nu zo anders denken. Maar wel omdat mannelijke deelname aan het debat noodzakelijk is. Dat vergroot het draagvlak voor verandering, het is beter laat dan nooit, preken voor eigen parochie voelt niet goed, en de kloof tussen feministische academische kennis en algemene kennis is al te groot. Dus: 'Welcome at the fight'.

Recent is de bijdrage van Joris Luyendijk, *De zeven vinkjes. Hoe mannen zoals ik de baas spelen*. Luyendijk laat op basis van gedegen onderzoek zien hoe hegemoniale mannelijkheid werkt. Dat de mannelijke privileges – geld, macht, aanzien – terecht komen bij 3 procent van de Nederlandse bevolking, vrijwel uitsluitend man, wit, hetero, met een vwo- en universitaire opleiding, met ten minste één hoogopgeleide en ten minste één in Nederland geboren ouder. Met harde gegevens onderbouwt hij hoezeer Nederland nog altijd een witte patriarchale klassenmaatschappij is. Zevenvinkers glijden probleemloos de macht in, denkend dat dit